

Aquest llibre es va editar amb motiu de l'exposició temporal «Prehistòria i Còmic», inaugurada el juny del 2016.

DIPUTACIÓ DE VALÈNCIA

President

Jorge Rodríguez Gramage

Diputat de Cultura

Xavier Rius i Torres

MUSEU DE PREHISTÒRIA DE VALÈNCIA

Directora

Helena Bonet Rosado

Cap de la Unitat de Difusió, Didàctica i

Exposicions

Santiago Grau Gadea

EXPOSICIÓ

Projecte expositiu

Museu de Prehistòria de València

Comissariat

Helena Bonet Rosado

Álvaro Pons Moreno

Equip de treball

Francisco Chiner Vives

Eva Ferraz García

Santiago Grau Gadea

Vanesa Mora Casanova

Begoña Soler Mayor

Amb la col·laboració de

Josep Lluís Pascual Benito

Bernat Martí Oliver

Alfred Sanchis Serra

Disseny, instal·lació i muntatge

Francisco Chiner Vives

Imatge del cartell i coberta del catàleg

Paco Roca

Didàctica

Laura Fortea Cervera

Eva Ripollés Adelantado

Ajudant de muntatge

Amadeo Moliner Blay

Fons exposats

Museu de Prehistòria de València

Col·lecció Helena Bonet Rosado

Emmanuel Roudier

Miguel Quesada

Antonio Fraguas «Forges»

Mikel Begoña i Iñaki Martínez «Iñaket»

Ortifus

Mireia Pérez

Philuc

Museu Arqueològic Municipal

Camil Visedo Moltó d'Alcoi

Animacions 3D

Ángel Sánchez Molina

Audiovisuals

Gravació, edició i muntatge

Render Comunicación, SL

Empreses col·laboradores de la producció

Disseny de la gràfica de l'exposició

Vanesa Mora Casanova

Disseny del material imprès

Marc Granell Artal

Impressió del material de difusió

Impremta Provincial Diputació de València

Transport de l'obra

TTI

Assegurança

Muñiz y Asociados. Generali Seguros

Traduccions anglès / francès

Lambe & Nieto

Marc Tiffagom

Producció

Museu de Prehistòria de València

Reinadecoraciones Espacios para el Ocio y la Cultura

PUBLICACIÓ

Projecte editorial i coordinació

Museu de Prehistòria de València

Equip d'edició

Joaquín Abarca Pérez

Autors dels articles

Helena Bonet Rosado

Ernestina Badal García

Santiago Grau Gadea

Antoni Guiral Conti

Vicky Menor Cuenca

Didier Pasamonik

Álvaro Pons Moreno

Pedro Porcel Torrens

Emmanuel Roudier

Gonzalo Ruiz Zapatero

Begoña Soler Mayor

Joaquín Soler Navarro

Traducció al valencià i correcció

Unitat de Normalització Lingüística de la

Diputació de València

Disseny i maquetació

Marc Granell Artal

Impressió

Pentagraf Impresores, s.l.

AGRAÏMENTS

Cecilio Alonso Alonso

Jorge Iván Arguiz

Suresh Ariaratnam

Emili Aura Tortosa

Gilles Bourgarel

Adam Brockbank

Maggie Calt

Chantal Chéret

Lora Fountain & Associates

Judit Foz Povill

Gloria García

Manuel Gozalbes Fernández de Palencia

Manel Granell

Ben Haggarty

Tanino Liberatore

Cristina Rihuete

Jose María Segura Martí

Museu Arqueològic Son Fornés

Dude Comics

Editorial Toxosoutos

El Patio editorial

Grupo Planeta

NOTA DELS EDITORS

Els autors i els editors d'aquest llibre comuniquen als drethavents de les il·lustracions o d'altre tipus d'imatges no trobats, que poden posar-se en contacte amb l'editorial per a acreditar la seua propietat intel·lectual o d'una altra índole. Contacte: Museu de Prehistòria de València, Tel.: 963 883 627 i gestio.exposicio@ddival.es.

ISBN: 978-84-7795-763-8

DL: V 1293-2016

© dels textos: els autors, 2016.

© de les imatges: els autors, 2016.

© de l'edició: Museu de Prehistòria de València. Diputació de València, 2016.

07

PRESENTACIÓ

Helena Bonet Rosado

09

PREHISTÒRIA I CÒMIC: LA MÀGIA DE LA IMATGE

Helena Bonet Rosado

37

PRIMER VA SER LA CIÈNCIA... DESPRÉS, LA FICCIÓ

Ernestina Badal García i Joaquín Soler Navarro

59

**IL·LUSTRACIÓ PREHISTÒRICA I CÒMIC DE PREHISTÒRIA:
CAMINS DIVERGENTS O CONVERGENTS?**

Gonzalo Ruiz Zapatero

87

LA PREHISTÒRIA EN EL CÒMIC INFANTIL

Antoni Guiral Conti

107

**BARBES, GARROTS I DINOSAURES: ELS
CAVERNÍCOLES DE PAPER**

Pedro Porcel Torrens

125

LA PREHISTÒRIA EN ELS CÒMICS AMERICANS

Álvaro Pons Moreno

149

**ENTRE PEDAGOGIA I PARÒDIA, LA PREHISTÒRIA EN
EL CÒMIC FRANCÒFON**

Didier Pasamonik

167

GRÀCIES LUCY!

Begoña Soler Mayor

193

**EL CÒMIC COM A RECURS DIDÀCTIC PER A
L'APRENENTATGE DE LA PREHISTÒRIA ALS MUSEUS**

Santiago Grau Gadea

219

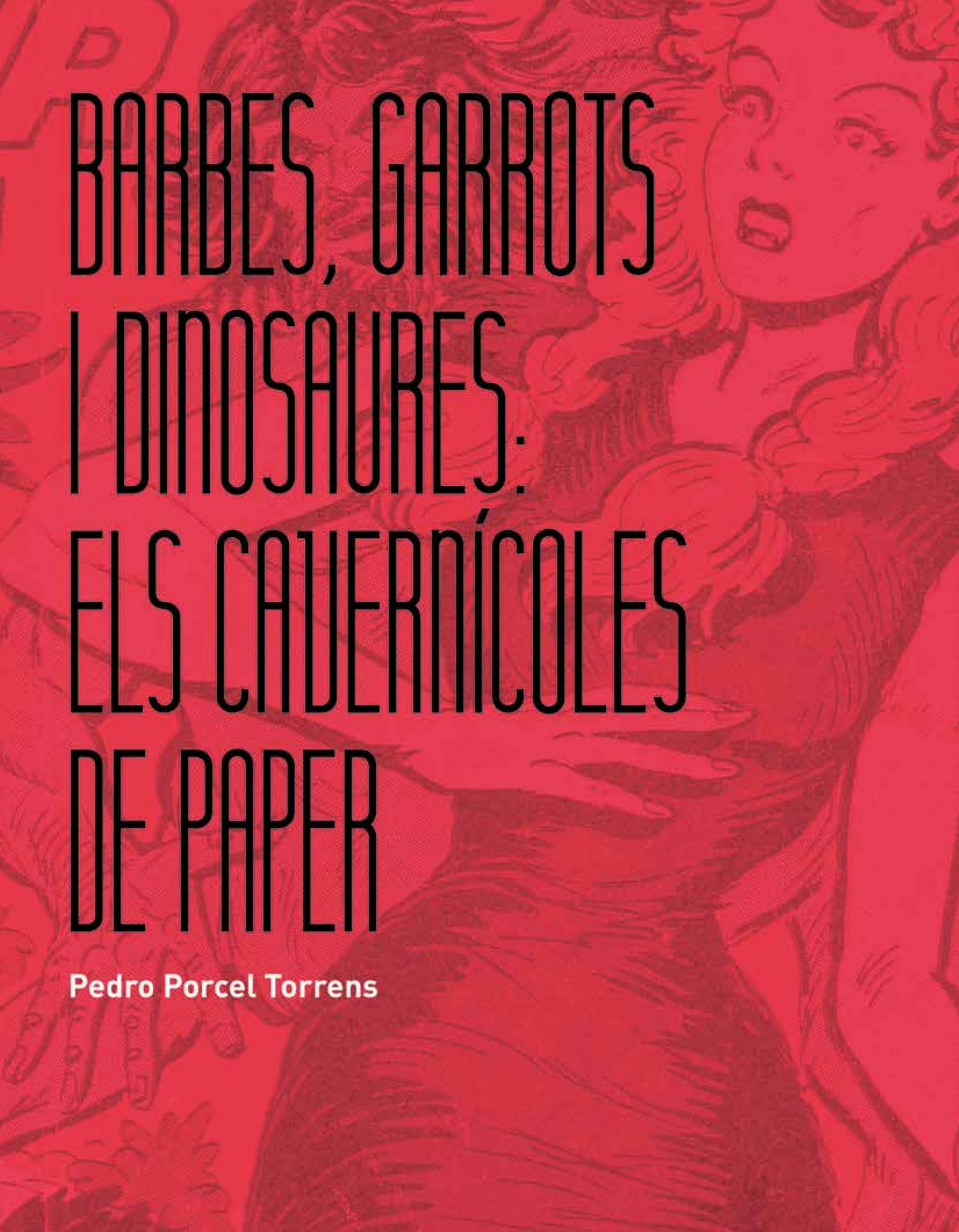
CONVERSACIONS AMB EMMANUEL ROUDIER

Helena Bonet Rosado

233

CATÀLEG DE SELECCIÓ DE CÒMICS

Vicky Menor Cuenca

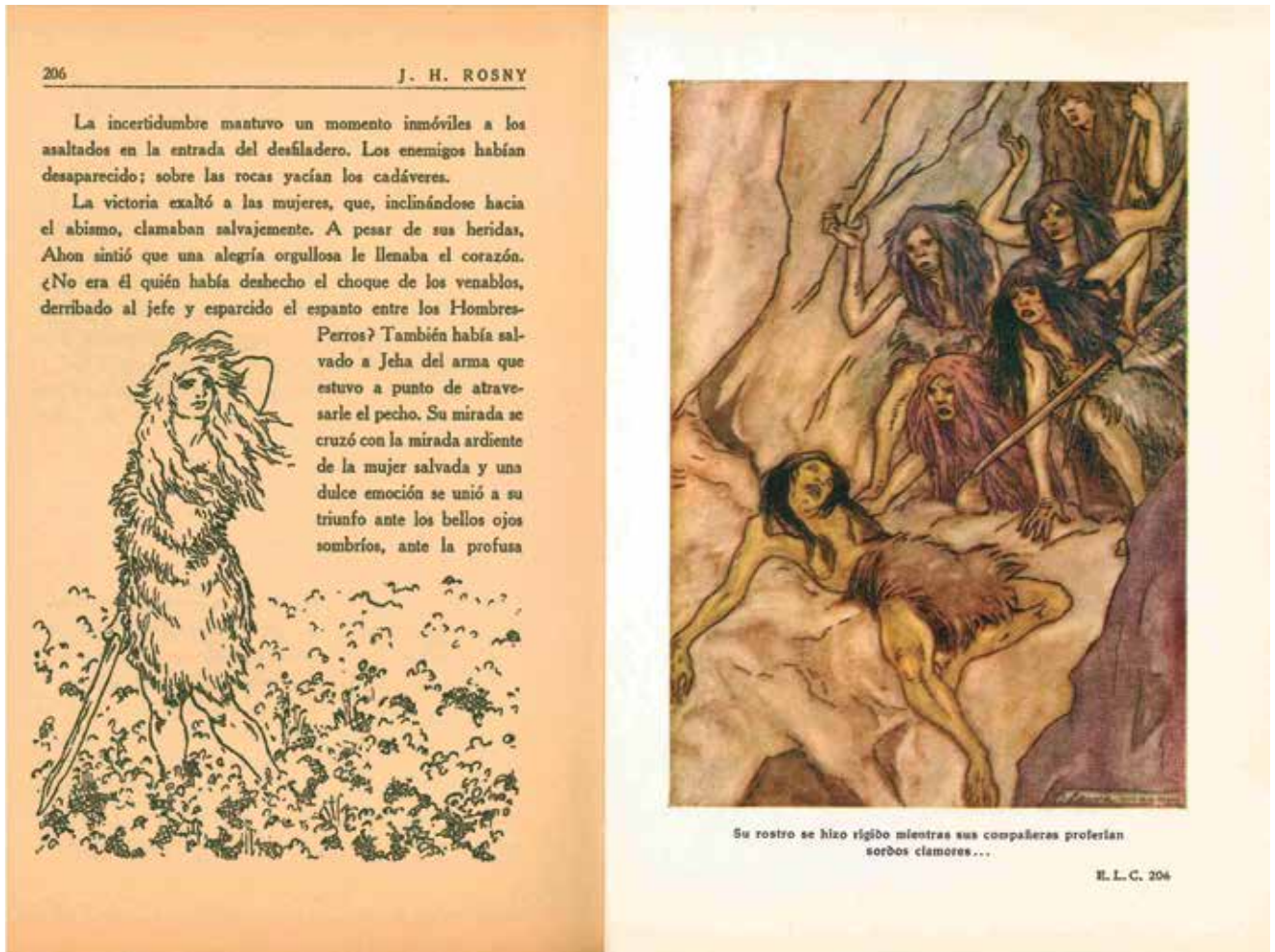
BARBES, GARROTS I DINOSAURES: ELS CAVERNÍCOLES DE PAPER

Pedro Porcel Torrens

Les dècades centrals del segle xx van ser d'esplendor per a la historieta gràfica, ja que prop de huit-centes col·leccions van arribar als quioscs espanyols. En elles no va quedar cap gènere que fora capaç d'incorporar les estructures de l'afer amorós tradicional que no hi arribara a ser evocat una vegada o moltes. La lectura és el mitjà d'oci de les masses que s'havia consolidat des del final de la centúria anterior per mitjà de les novel·les de fulletó i d'altres formes de literatura popular. Abastir un públic ampli i àvid de novetats i destacar enmig d'un mercat saturat d'aquesta classe d'ofertes exigeix considerables esforços d'imaginació. Els temps medievals, en totes les seues facetes, l'Oest americà, les peripècies de la policia en una gran ciutat, l'exotisme colonial, el món sencer com a depòsit de perill i maravel·la, l'espai exterior, poblat per mil i un éssers estranys... Pocs, molt pocs àmbits queden exclosos d'unes vinyetes precàries, precipitades, pròdigues en inventiva tant com en iteració. Dinosauris i animals antediluvians, encara que trets de context, són fauna ja coneguda en aquesta classe de productes. No obstant això, ningú pareix mostrar preferència per un paisatge com aquest, aparentment idoni per a l'aventura que representa l'Edat de Pedra. Sense necessitat de respectar convencions històriques davant d'un públic ignorant d'uns temps remots i desconeguts, l'autor es pot llançar lliurement pels camins que li dicte la seua imaginació i fer de la prehistòria un paradís extravagant a la mesura de l'argument triat.

Hi ha alguns precedents literaris que, en certa manera, guien l'esdevindre de tan exigü subgènere, i que guionistes i dibuixants dels anys cinquanta podrien haver arribat a conèixer tan sols d'oïda. Publicades per Seix Barral, les fantasies paleolítiques de les novel·les dels franco-belgues germans Rosny, *La recerca del foc** i *El lleó de les cavernes*^①, il·lustrades per Serra Massana, coneixen una àmplia difusió al començament dels anys trenta. Els dibuixos de l'artista català, deixeble de Joan Junceda, fixen el que des d'aleshores serà la iconografia de l'home prehistòric: titans de llargues barbes, hirsuts, vestits amb pells

* Títol original: *La guerre du feu*, també titulada en castellà *La guerra del fuego* en Salvat i en Ediciones Tridente.

sense desbastar i armats de grans porres i de toques llances. Una figura que, a partir d'ara, no deixarà de manejar tot autor de tebeos que aborde el tema, inserida en un escenari insòlit en el qual es poden desenrotllar els clàssics esquemes del relat d'aventures: la pèrdua, el viatge, la lluita, la solidaritat, la conquesta. Quan, el 1935, el setmanari *Aventurero* comence a publicar la historieta nord-americana *Flash Gordon* d'Alex Raymond, aquesta tipologia esdevindrà clàssica. Entre els nombrosos éssers híbrids i races estranyes que l'astronauta troba al planeta Mongo, hi ha una tribu de cavernícoles molt semblant als nostres avantpassats terrícoles. Les seues estilitzades figures, les seues proporcions atlètiques, les seues cabelleres i pellingots, les armes i els instruments seran evocats una vegada i una altra en cada ocasió en què en la vinyeta autòctona aguaiten les fantasies antediluvianes.

Les narracions dels germans Rosny, com també el llibre de Jack London *Before Adam*, que difon amb notable fortuna Aguilar durant l'anomenada *dictablanda* de Primo de Rivera, intenten ajustar-se en la seua descripció de la vida prehistòrica a una certa contextualització que, si no és estrictament

El león de las Cavernas. J.-H. Rosny. 1
 Il·lustracions de J. Serra Masana.
 Seix y Barral Hnos., Barcelona. 1935.

El Jabato. El Secreto de la gran tortuga. (2)
R. Martín i F. Darnís.
Editorial Bruguera, Barcelona, 1963.

realista, almenys respecta les convencions més familiars: la no coexistència de saures i éssers humans, les formes d'aconseguir aliment, la importància i el valor del foc, la necessitat de la tribu, etc. Més lliure de lligams es planteja un dels escassos films que en aquesta època aborda els temps primigenis: la modesta producció americana de 1940 *Hace un millón de años*, puntualment estrenada al nostre país. Dirigida per Hal Roach i protagonitzada per Victor Mature en el paper de cavernícola templat, s'acull en tot moment als esquemes de l'afer amorós tradicional: un triangle amorós entre el protagonista, una bella joveneta vestida amb pells i un lleig i barbat Lon Chaney Jr. en el paper de bruixot, cacic i malvat, que desferma una trama escassament original portada amb un ritme irreprotxable. Inaugura així el que serà d'ara en avant l'Edat de Pedra a ulls populars: un batibull en què no poden faltar mai, per més aberrant que sone al públic lletrat, les clàssiques escenes d'enfrontaments entre humans i dinosaures - el paper dels quals està en aquesta ocasió a càrrec de tristes iguanes disfressades - , la contraposició entre tribus agrícoles *pacifistes* i hordes de malvats caçadors, i l'amor impossible entre membres de diferents clans: tres elements que es repetiran d'ara en avant en totes les fantasies que aborden la prehistòria.

Es tracta d'uns trets que, en part, es repeteixen en una altra de les novel·les seminals del gènere: *El món perdut*, d'Arthur Conan Doyle (1912). Naix ací el que es convertirà amb el temps en tòpic: la trobada d'homes de la nostra època amb homes primitius que s'han criat en un lloc ignot, preservat, al marge de l'evolució. Aquests prehumans solen conviure amb monstres de tota mena, habitants com són de territoris verges de la mirada de la civilització. El tema coneix gran fortuna i aguaita pertot arreu. Ja el 1925 se n'estrena una adaptació fílmica espectacular (*The Lost World*, Harry O. Hoyt) que, sens dubte, marcarà

molts autors que més avant es consagraran a la temàtica popular; d'ara en avant són nombroses les adaptacions de l'argument de Doyle a la narrativa gràfica; en aquest sentit destaca la versió que en fa el 1942 per al setmanari barceloní *PBT* un jove Francisco Darnís - autor més avant de la coneguda saga d'*El Jabato* ² - . Com els cavernícoles del text original, els seus viuen en un estadi molt primitiu, són éssers d'aparença salvatge, peluts i desastrats, que parlotegen un llenguatge elemental fet de grunyits, i les seues motivacions a l'hora de barallar-se amb dinosaures o de disputar-se el favor d'una femella a penes difereixen dels exhibits pels animals. En conseqüència, el tracte rebut pels homes de la nostra espècie serà rude i amb escasses contemplacions.

Hipertrofiant el motiu d'*El món perdut*, Edgar Rice Burroughs crea, amb les novel·les de Tarzan, un continent africà imaginari, depòsit de quanta maravella ignota pugua ser concebuda: des de ciutats habitades per gorilles parlants fins a restes de l'antiga Roma o dels croats de Terra Santa establits en paratges remots. No falten en aquest sentit les trobades del Senyor de la Jungla amb malcarats troglodites de garrot i pelussera, un camí que segueixen sense excepció els diversos èmuls de la criatura de Burroughs que poblen els tebeos espanyols. Els més cèlebres entre els tarzànids patris són *Pantera Negra* ³ i el seu fill *Pequeño Pantera Negra* ⁴ ⁵, desenvolupats pels germans Pedro i Miguel Quesada durant la dècada dels cinquanta per a la valenciana editorial Maga. Quan el 1956 naix el personatge, la firma és ja la més consolidada fàbrica de còmics d'aventures del país, verdadera factoria que llança centenars de títols de quaderns que coneixen una difusió extraordinària. *Pequeño Pantera Negra* n'és el títol emblemàtic, amb tirades que arriben a superar els cent mil exemplars setmanals, es converteix en un dels

Pantera Negra núm. 45. *Los hombres de las cavernas*. Pedro i Miguel Quesada. Ed. Maga, València, 1958. ³

4 *Pequeño Pantera Negra. El valle de Lu.*
Miguel Quesada.
Editorial Maga, València, 1958.

majors èxits d'un mercat en ebullició caracteritzat per una competència feroç. Pequeño Pantera, adolescent lliure que vagabundeja per terres africanes, tan pròdigues en maravelles com les creades per Burroughs, troba en el seu periple estirps d'homes vampir, ciutats futuristes, genets que solquen el cel muntats damunt d'àguiles, indígenes abella que viuen en ruscs, castells medievals enmig de la jungla i, com no podia ser d'una altra manera, grups d'homes prehistòrics.

En la seua primera, i breu, trobada amb aquests homes prehistòrics, que il·lustra al llarg de tres entregues José Ortiz substituint l'habitual de la saga Miguel Quesada, Pequeño Pantera esdevé protector de la tribu gràcies al seu valor, la seua generositat i el seu grau de civilització superior. Els primitius són representats amb trets realistes: front estret, pòmuls marcats, grans boques i membres simiescos. D'altra banda, les seues característiques responen a les habituals en aquestes criatures de paper: són malcarats, peguen garrotades a penes començar, es comuniquen per mitjà de sons inarticulats, visten pells i veneren de manera servil qui es mostre capaç de derrotar-los. Anys més tard, tornaran a intervindre en la saga, quan les aventures del personatge estan en mans de Jesús Herrero, dibuixant madrileny que, si bé no exhibeix el virtuosisme gràfic de Quesada, compleix

amb escriu fent que el títol continue sent epítom del còmic de consum de la seua època: senzill en les seues maneres, variat en les seues formes i capaç de mantindre un alt nivell de vendes. Un troglodita anomenat Truno demana l'ajuda de Pequeño Pantera perquè allibere el seu poblat -ara la tribu viu en cabanyes de fang i té la capacitat de parlar- de l'atac d'una partida d'àrabs que pretenen capturar-los per a vendre'ls com a esclaus. Segueix una llarga peripècia en què Truno es converteix en fidel company de l'heroi que, amb ell i el seu inseparable goril·la Juanito, són encadenats i integren una insòlita corda de presos. L'aventura discorre per vies convencionals sense que els troglodites complisquen cap altra funció que la d'aportar un agradable punt d'exotisme i extravagància que una senzilla tribu de nadius africans haguera sigut incapaç d'aconseguir.

A penes cinc o sis novel·les i una única pel·lícula sumen una escassa genealogia si es compara amb la que posseeixen gèneres com el *western*, l'aventura marina o el relat medieval; ens trobem davant d'un món nou, de llocs comuns encara per definir, i, per tant, completament lliure en les seues regles. Més que en cap altra ocasió, la versemblança brilla per la seua absència, mesclant èpoques separades entre elles per milers d'anys, i aplicant als seus pobladors els mateixos rols i les mateixes pautes de comportament que animen els

Pequeño Pantera Negra. 5
Miguel Quesada.

personatges de qualsevol altra sèrie de quadernets. Un dibuixant emblemàtic i prolífic, Manuel Gago (1925-1980) serà l'únic que en diverses de les seues creacions trie l'Edat de Pedra com a marc per a les seues històries. Gago és l'autor del gran èxit de la postguerra, *El Guerrero del Antifaz* (1943), que, igual que les seues creacions més cèlebres, publica Editorial Valenciana. Fundador, més tard, de la firma Maga, és un autor de traç clàssic, senzill i sovint precipitat, que és capaç de contactar amb el públic de forma immediata, visceral. Les seues carències tècniques inicials són suplides amb escriure per un sentit del ritme, la composició i el llenguatge gràfic rarament igualats. Amant de l'acció i el melodrama, és responsable d'uns quants milers de quaderns, una producció vasta i forçada que l'erigeix en puntal i exemple de tota una manera d'entendre el mitjà. Apadrinant altres autors més joves, com José Ortiz, Miguel Quesada o Luis Bermejo, encapçala l'escola valenciana de dibuixants, molt prolífica durant els anys cinquanta. En aquell moment, les seues grans sagues, prolongades al llarg de molts anys, venen milers d'exemplars i acudeixen puntuals als quioscs. Al citat *Guerrero del Antifaz*, l'acompanyen el western *El Pequeño Luchador* (1945) i la sèrie de capa i espasa *El Espadachín Enmascarado* (1952).

Les gestes de *Purk, el Hombre de Piedra* (1950) ⁶ ⁷ són la penúltima de les grans sagues que Gago crea per a la Valenciana, amb el seu germà Pablo exercint de guionista. En aquesta ocasió es permet el luxe de transitar per una parcel·la de l'univers ficcional a penes codificada; sense cap llast documental, la col·lecció es pot endinsar pels camins més absurds, ben acollits per un lector àvid de les emocions que el dibuixant sap proporcionar-li. Al principi, Purk, que pertany a una tribu de pastors i agricultors que adora els esperits bons, viu l'aventura mogut per venjar-se dels assassins de son pare, cap de la tribu dels cataks. Pacifisme, forma de vida no agressiva, origen noble, afronts que llavar: caràcters clàssics de l'heroi. Lila, la seua companya, juga un paper un poc més brillant que el de femella passiva, acompanyant la seua parella en una insòlita convivència. Per no suscitar l'escàndol delsensors, prompte es casa amb l'Home de Pedra en un curiós ritu pagà. Clar que de seguida se'ls afig Sandar, un adolescent adoptat pel protagonista que, en l'incòmode paper de fer de ciri, pareix imposar un cert pudor en la convivència de la troglodítica parella.

Però es diria que l'obligada simplicitat social que imposa l'escenari triat pesa a l'hora de construir un conflicte dramàtic durador, que es revela més feble que en les altres sagues de l'autor. Progressivament es redueixen els escenaris en què es despleguen les diverses línies d'acció simultànies per a seguir més literalment els recorreguts de l'heroi i dels seus companys, fins que arriba un moment en què la duració dels episodis disminueix, i cada aventura es conta en dos o tres quaderns, la qual cosa trenca la sensació de continuïtat i fa que s'esvaïska part del seu atractiu. Els recorreguts de l'Home de Pedra

⁶ *Purk el Hombre de Piedra. Otra vez la hechicera*, de Pablo i Manuel Gago. Editorial Valenciana, 1951.

⁷ *Purk el Hombre de Piedra. Los juegos de Libar*. Pablo i Manuel Gago. Editorial Valenciana, 1951.

- 8 *Purk el Hombre de Piedra. Lucha tras lucha.*
Pablo i Manuel Gago.
Edival. Selección Aventura, Editorial
Valenciana, 1974.

transcorren en un món desproveït de qualsevol afany de realisme, en el qual la llibertat imaginativa es reflecteix en els innumerables monstres i tribus estranyes que apareixen sense donar treva al lector: homes simi, éssers alats amb caps de hiena, centaures, goril·les cornuts o una fabulosa hibridació d'humà i rinoceront capaç de delectar el degustador d'incongruències més exquisit. Tots ells, no obstant això, són acollits pels protagonistes sense la menor sorpresa, i els seus patrons de comportament responen en tot als de l'home actual, sense que el seu aspecte, al capdavant, siga més que un adorn exòtic. La fantasia enriqueix un decorat que acompanya una trama que en el seu plantejament es revela convencional.

Purk ⁸, heroi sense turments interiors, tria i assumeix la seua condició de justicier; convençut que la seua força sens igual li ha sigut atorgada per un poder superior «per a posar pau entre les tribus i fer desaparèixer els mals costums que tenen» (que solen incloure el canibalisme o els sacrificis humans), decideix llançar-se al món a buscar conflictes que resoldre. L'aventura passa a ser viscuda gojosament, en trajectòria paral·lela a la de tants protagonistes del quadern dels anys cinquanta. Les passions destrellatades van desapareixent

substituïdes per un exotisme molt imaginatiu, i el nivell de violència es redueix fins a limitar-se a les inevitables baralles que ocupen, com sempre, bona part de cada entrega. El traç de Gago s'esquematitza sense perdre la seua força, abandonat el sobri classicisme dels primers temps. Resolt una vegada més amb el criteri realista èpic de l'autor, pròdig en seqüències prodigioses, *l'Home de Pedra*, de nou, deixa bocabadat un lector fascinat davant la facultat màgica del dibuixant per a narrar amb unes imatges dotades de la major senzillesa i eficàcia.

La mescla d'aventura i melodrama, que tan bé ha funcionat en les obres anteriors de Gago, es repeteix una altra vegada. L'exotisme que un marc desconegut permet s'aprofita al màxim; es crea un clima espuri, ple de sorpreses i de trobades extravagants que constitueix el millor de la col·lecció: tribus que sacrifiquen els seus semblants davant de la «sagrada llar dels déus del mar», una cova en què habita una raça de pigmeus als quals no coneixen i que veneren; monstres antropoides; genets que creuen el cel sobre ocells gegantins; antropòfags de grans ullals, sirenes i tritons; increïbles homes rata; amazones salvatges... Sensació potenciada per la fantàstica eufonia dels noms primitius: Pommetum, Rayotor, Agraciado de la Serpiente, Mamok, Tugor, Dámula, Pensior, Hijo del Dios Dragón, jocs de síl·labes amb indubtable poder de suggestió, com també passa en les formes d'anomenar una fauna abundant en què els gossos s'anomenen *rups*, els lleopards *ratuk* i els megateris *jabión*.

Com demostrant la primacia de l'artificialitat sobre la realitat, fins la jungla per a on deambulen els herois pareix més un jardí a la seua mesura que no una selva; perquè, efectivament, «deambulen» literalment, ja que, si tota aventura és d'una manera o altra itinerant, ací les caminades i les carreres, que s'imposen davant la falta d'altres mitjans de locomoció, accentuen com mai la fisicitat de l'acció. En aquest continu desplaçar-se d'un lloc a un altre del gegantí escenari en què tot transcorre, va desgranant-se una trama fonamentada, una vegada més, en els jocs que brinda la relació entre els personatges.

Més enllà de l'exotisme pur, una sèrie d'estereotips s'imposen. Si hem de jutjar per aquesta sèrie, la humanitat troglodítica està constituïda fonamentalment per homes titànics i dones delicades. Tots, tots sense excepció, són veritables hèrcules; enemics i aliats, humans i éssers monstruosos exhibeixen unes musculatures formidables. La lluita i el combat són la base de les seues relacions; el sexe i, en menor grau, l'ambició de poder, constitueixen la seua motivació més poderosa. Més clarament que altres vegades, les arrels cavalleresques de l'heroi queden patents: en quasi totes les ocasions, l'Home de Pedra acudeix sense pensar-s'ho dues vegades a la petició d'ajuda d'una dama que es trobe en un mal pas, raptada, obligada a *contraure matrimoni* amb qui no desitja,

o que és víctima de qualsevol altra vexació. Encara que això de «contraure matrimoni» és un dir, ja que la relació entre homes i dones, entesa com a joc de domini, és un dels aspectes més cridaners de la col·lecció. Lluny, molt lluny, del que seria políticament correcte, tota femella troglodítica aspira a ser posseïda pel seu amo i a convertir-se en la seua esclava. De fet, aquest és el vocabulari utilitzat: «esclaves» i «amos». La Bella Hamil, bojament enamorada de Purk, somia d'agenollar-se davant del protagonista escoltant embadalida com el seu ídol li proposa que siga la seua serva; les viudes d'un capítol mort, mancades ja d'utilitat, repudiades pel seu successor, són bàrbarament assassinades mentres imploren clemència inútilment.

Aquest caràcter de submissió de l'element femení, comú a tota la cultura popular de l'època, constitueix la base de l'acció, ja que això mateix excita el desig de tots els mascles que intervenen en la sèrie. Es repeteixen ben sovint escenes expressives de sadisme, en les quals les flagel·lacions, les tortures i els maltractaments són moneda corrent. I és que la col·lecció respira aqueix clima desaforat que amera les creacions de Gago en un grau superior al de qualsevol altre. Almenys durant els primers anys, tots aquells que participen en l'acció mostren comportaments d'un frenesí inusual: els amors són arravatats, els odis mortals i incurables, la passió campa sense aturador calfant l'ambient fins a extrems insospitats. Tots els malvats pareix que estiguen vociferant constantment, gegantins homes bèstia dominant brutalment femelles submises... Una vegada més, la núvia de Purk, Lila, atrau amb fúria desmesurada tota mena de reietó, de monstre i fins i tot de possible amic que se'ls entresse pel camí; de nou, elles amen sense excepció l'Home de Pedra. Sobre aquests zels i apetits es construeix aquest món de monstres i deesses. És com si la nuesa dels temps primitius afectara també l'estructura de la narració, mostrant la fogositat de les trames de manera més descarnada que en cap altra sèrie.

Conseqüència de l'abundància de dones víctima i imatge especular d'aquestes és una altra figura que abunda en *Purk*: l'ama despòtica, arquetip de la dona independent portat al límit, que pareix fascinar Gago. En un món que no coneix més que la força i la imposició com a forma de relació, és lògic que aquestes femelles sàdiques intenten conquerir el seu terreny. Ací hi ha creacions verdaderament magistrals, com Mania, *la Feroç*, capaç de colpejar i torturar amb una llança la bella Lila, o de fer que un home desprietat com el rei dels hamils s'humilie davant d'ella i accepte les seues bufetades mentres implora bavejant un poc d'amor. Mania, amb el cabell llarg i moreno arreplegat en trena fetitxista i les seues faccions fines i cruels, estricta *dominatrix*, resulta una presència insòlita en el quadern i encara i tot en el conjunt de la cultura popular de l'època. Però no està sola: la Reina Víbora, que adorna el seu cap amb una diadema de serps vives; la pèrfida Taura, que no pareix sentir alta cosa que desdeny cap als seus

semblants; la bella Atily, que és coneguda com «la dona terrible»; Linai, que està enamorada d'un *bering*, home amb cap de rinoceront, i que, per conservar el seu amor i conquistar el poder, arriba a la traïció i el crim, en escenes tenyides d'erotisme extravagant. I és que aquests afers amorosos entre monstres i belles són vistos com la cosa més normal del món. D'altra banda, quan es troben homes lleó o rinoceronts o simis, la monstruositat és patrimoni dels mascles; elles, invariablement, són tristes donzelles. Deliciós fruit d'aquest clima desbocat, aquestes princeses de la disciplina que abunden en l'*Home de Pedra* es converteixen en criatures inoblidables. L'elenc es completa, a més dels habituals colossos - inevitablement barbats quan es dediquen al mal- , amb alguns personatges positius - sovint pastors que rebutgen la violència- , amb bruixots i eremites del bosc, que representen una màgia més suggerida que manifesta, i també amb una fauna prehistòrica inventada, mostra de la sana falta de respecte històric amb què la sèrie és concebuda.

Com en *El Guerrero del Antifaz* i en *El Pequeño Luchador* ens trobem davant d'una obra major de la historieta, cima de la tendència hereva del fulletó, desproveïda d'artifici, sincera i autèntica. Així, una vegada més, no es podria concebre una traducció gràfica més adequada de l'ambient frenètic en què transcorre la saga: què podem dir de les portades, resoltes quasi sempre en pla general de composició perfecta; d'aqueixes seqüències que es lligen soles, de la seua enorme expressivitat, de l'encara intacta capacitat de raptar el lector i transportar-lo més enllà de la realitat. Es confirma, de nou, el magisteri i la influència decisiva de Gago en l'evolució d'un gènere que marca més de vint anys, els més fructífers, del tebeo popular al nostre país.

Després de finalitzar la col·lecció de l'*Home de Pedra*, sobrepassats els dos-cents exemplars, el 1959 torna Gago a la seua volguda prehistòria de mentides amb *Piel de Lobo* ⁹, que, publicada per l'editorial Maga, és una de les obres més perdurables del quadern d'aventures. El seu argument es deu a Juan Antonio de Laiglesia, escriptor i dramaturg, Premi Nacional de Teatre, novel·lista policíac, germà de l'humorista Álvaro de Laiglesia i futur secretari tècnic de la Comissió d'Informació i Publicacions Infantils i Juvenils (CIPIJ), creada el 1962. Amb alguna experiència anterior com a guionista en els setmanaris *Chicos* (1948) i *Trampolín* (1951), des de Madrid, De Laiglesia crea per a Maga diverses sèries de quaderns, única incursió seua en el format, caracteritzades per la seua frescor, la seua imaginació, pel desplegament de fantasia i per un cert afany renovador. *Piel de Lobo* és la seua obra mestra, un festí delirant i gojós que representa la segona incursió de Gago en els temps antediluvians.

Si, al començar la saga d'*El Hombre de Piedra*, Gago dotava el seu personatge de parentiu i relacions que li permeteren desplegar un futur esquema

9 *Piel de Lobo. Ataque en masa.* Manuel Gago. Editorial Maga, València, 1959.

melodramàtic, l'origen de *Piel de Lobo*, fill d'un capitost assassinat que és criat per una lloba i un vell mag, no tarda a ser oblidat en pro de la creació d'un univers fabulós i intemporal en el qual no hi ha cap límit a una fantasia viscuda amb festiva quotidianitat, tant per l'aparició de múltiples races híbrides entre l'home i l'animal més insospitat, com per l'omnipresència de l'element meravellós; la pretesa Edat de Pedra prompte esdevé terra de somni en què tot val amb la condició de mantindre l'enfebrosit clima creat.

A pesar de les aparences, molt poc o res té a veure aquest univers de *Piel de Lobo* amb les eres prehistòriques. És el seu, el domini del mite i la llegenda, cartografiat en paisatges i escenaris surreals que doten tots els episodis d'una atmosfera il·lusòria amb un atractiu irresistible. Des d'elements presos directament del conte de fades fins a irrupcions en les mitologies grega i egípcia, cap fantasia no se'n troba exclosa: éssers de fang, nimfes que cavalquen cignes, talpons humans, gegants, tritons, bruixes, mamuts, genis, roques vivents, homes fòssil i gaiates màgiques, metamorfosis i pomes de l'Arbre de la Salut, acompanyats de vells coneguts del món clàssic, com la Gorgona, el Minotaure en el seu laberint, centaures, sàtirs i fins una delirant dimensió paral·lela en què governen esfinxs amb cap de dama

egípcia, cos de lleó i ales de voltor, tots ells desfilen davant dels perplexos ulls del comprador del tebeo, enmig de la incessant acció, que constitueix l'essència del mitjà.

Aquesta capacitat inesgotable d'endinsar-se setmana rere setmana en territoris no explorats per cap dels centenars de títols de quaderns que el precedeixen converteix *Piel de Lobo* en una obra singular de la historieta espanyola, la qual cosa demostrava que el format no estava esgotat, sinó presoner d'unes maneres i d'uns esquemes condemnats a desaparèixer víctimes d'un profund canvi cultural. Així ho entén el públic, que convertit en addicte a la sorpresa, fa de la sèrie una de les més longeves i de més èxit de l'editorial Maga. No és alié a això el dibuix de Gago, un poc accelerat però molt capaç encara de transmetre al consumidor la flaire onírica que destil·la la col·lecció. Especialment destacables són les portades, d'impecable maquetació i en les quals l'autor pareix posar més afecte de l'habitual.

Alguns senyals en el mercat pareixen indicar, cap al 1962, que el format de quadern d'aventures, quasi hegemònic des que acabara la Guerra Civil, començava a donar mostres d'esgotament. Amb una Espanya que comença l'etapa del desenrotllament; una televisió progressivament implantada a tot el territori, que familiaritza l'espectador amb noves formes narratives i que faran noves voltes de rosca als arquetips de sempre; amb l'èxode massiu del camp a la ciutat, doncs, els valors i les maneres defensats fins llavors per aquest tipus de còmics comencen a revelar-se obsolets. Una nova censura, de caràcter fonamentalment eclesiàstic, acabarà de donar-li el colp de gràcia a un mitjà en franc declivi. Molts editors comencen llavors a buscar noves fórmules que permeten continuar oferint narracions d'aventures des d'altres formats. L'editorial Maga, consagrada des dels seus inicis al còmic per entregues, no es dóna per entesa i comença una estratègia de saturació del mercat llançant desenes de col·leccions, una política suïcida que en poc de temps portarà l'empresa al fracàs.

Entre els productes que publica en aquesta etapa hi ha una nova - i última - incursió de Manuel Gago en aqueix Paleolític fantàstic que li és tan grat: les aventures de *Castor* (1962) ¹⁰. La prehistòria de Castor, un cavernícola adolescent, és molt més convencional que la de *Piel de Lobo*, per més que ací tampoc no hi haja la més mínima voluntat de versemblança. En els primers episodis, l'heroi i la seua companya planten cara a perills delirants encarnats per dinosaures imaginaris, ermitans caníbals que conviuen amb rates gegants, races de tritons i sirenes que habiten els fons lacustres: el que és costum. Després de l'aparició d'una desfilada de prodigis com aquests, amb regust de cosa ja coneguda, té lloc un episodi de caràcter insòlit, allunyat del que s'havia fet mai en aquest tipus d'historietes i més pròxim a Kafka que a qualsevol inspiració *pulp*.

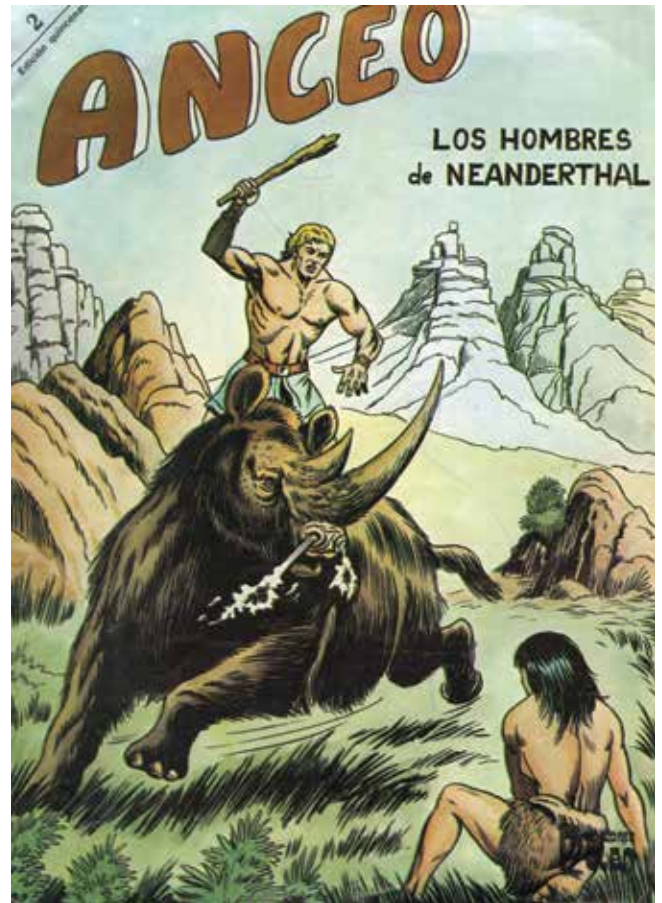

Castor i els seus amics topen en el seu peregrinar amb l'Horda Silenciosa, una multitud enorme de persones que avança, sempre en silenci, sense aturar-se mai ni a menjar ni a dormir. El seu aspecte físic, en contraposició al dels templats protagonistes, respon a la imatge popular de l'home primitiu, barbat, de grans pòmuls, dents enormes i fronts estrets. En el seu caminar esclafen tot el que troben al seu pas, siguen individus de la seua pròpia host que cauen esgotats i són xafats per la resta, siguen primitives forteses, que inevitablement acaben sucumbint davant l'impuls desapaassionat i constant de la massa humana. Absorbits per aquesta singular horda, l'heroi i els seus companys les passen magres per a sobreviure i poder escapar d'aquell enorme corrent. Aventura críptica amb aire de paràbola, molt suggestiva i verdaderament única entre els milers de quaderns espanyols, i que no tindrà continuació.

Com si tal ostentació d'imaginació haguera esgotat el cabal del guionista, l'argument de *Castor* discorre després per terrenys que convertiran l'Edat de Pedra en un marc medievalitzant en el qual no falten batalles amb llances de fusta i espases de sílex, tribus de guerrers abillats igual que els beduïns del desert o toscs navilis de rem que practiquen la pirateria a

- 10 *Castor. El bosque en llamas.* Manuel Gago.
Serie el Gavilán, núm. 16.
Editorial Maga, València, 1962.

- Anceo. Los hombres de Neanderthal.* 11
Alberto Marcet.
Editorial Polen, Madrid, 1980.

l'estil víking, en què els elements fantàstics es troben ja molt allunyats. Aquests escenaris i aquestes tipologies, a hores d'ara, ja estan massa vistos per a aconseguir mantindre la fidelitat d'un lector que no tarda a girar-li l'esquena a la col·lecció.

I per últim, en aquest cas dels còmics de fulletons, cal esmentar els curiosos còmics d'*Anceo* 11, una sèrie nascuda a contracorrent el 1980, que pretén ressuscitar el mort esperit del quadern d'aventures de la mà del valencià Alberto Marcet. Un viatger en el temps, Anceo, ros, intel·ligent i atlètic, es remunta cap al passat en un ambiciós trajecte que l'havia de portar cronològicament fins els mateixos orígens de la nostra espècie. Es exactament allà, en un món primitiu poblat per homínids, troglodites i dinosaures, molt semblant a l'evocat en tants àlbums de cromos d'història natural, on transcorren els primers episodis d'aquesta historieta crescuda a destemps, que a pesar de l'innegable lliurament i devoció, no va acabar de trobar el seu públic.

Encara que Manuel Gago és l'únic autor que elabora personatges i llargues sagues centrades en les albors de la humanitat, personatges semblants també apareixen ocasionalment en tebeos de tot tipus. Des de les trobades de

Jaimito i els seus amics (Karpa, 1956) amb simpàtics troglodites en episodis com *Tiempos Remotos* o *El Rapto de Petrita*, fins a les peripècies de Punky en les quals el *Pumby* (1955) de Josep Sanchis emula l'Home de Pedra; o les breus aventures d'aire quasi didàctic que mostren els orígens de l'arc o la roda il·lustrades per Miquel Rosselló en la revista *Flecha Roja* (Maga, 1965). Cal mencionar, finalment, els cavernícoles de paper més cèlebres dels anys seixanta: *Altamiro de la cueva* (Bernet Toledano, 1965) que des de les pàgines del clàssic *TBO* cada setmana descobreix invents que fan de la vida primitiva un reflex exacte de l'Espanya del desenrotllisme, i *Hug, el troglodita* (Jordi Gosset, 1966), personatge de les revistes d'humor de l'editorial Bruguera nascut al caliu de l'èxit de la sèrie televisiva *Els Picapedra*. Habitants tots d'aqueixa prehistòria imaginada que un dia va florir en les pàgines hui groguenques dels tebeos.